

УДК 025.22:061.27:004.7

Наталія Тарасенко,

мол. наук. співроб. СІАЗ НБУВ

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ КОМПЛЕКТУВАННЯ СУЧАСНОЇ БІБЛІОТЕКИ ЕЛЕКТРОННИМ РЕСУРСОМ

Розкриваються особливості формування бібліотечних ресурсів в умовах зростання електронного компоненту в складі інформаційних ресурсів. Розглядається проблема створення електронних фондів бібліотек, їх систематизації та надання доступу до них. Висвітлюється роль бібліотек в інформаційному суспільстві.

Ключові слова: Інформаційне суспільство, електронні ресурси, електронна бібліотека, принципи комплектування, комунікаційне середовище.

Сьогодні електронний компонент у складі інформаційних ресурсів неухильно зростає, дедалі більш істотно впливаючи на зміст і напрямки бібліотечної діяльності. З'являється більше електронних видань, що не мають друкованих аналогів, мережа Інтернет стала невід'ємним та загальнодоступним каналом світової комунікації. Разом з тим термін зберігання друкованих видань обмежується строком експлуатації паперу, з якого виготовлено видання, і залежить від умов його зберігання та інтенсивності використання. Електронний аналог друкованого видання може зберігатися безстроково й експлуатуватися без обмежень за умови періодичного перезапису його на нові носії інформації й ретрансляції в актуальні формати представлення даних.

Отже, проблема кумуляції електронних інформаційних ресурсів, їх систематизації та надання доступу до них сучасними бібліотеками на сьогодні є досить актуальною, особливо для найбільших національних бібліотек, які є сховищами культурної спадщини світового значення. Необхідність створення електронних фондів бібліотек обумовлена потребою вирішення проблеми інформаційної недостатності та своєчасного збереження інформаційних ресурсів. Це вимагає організації універсальної інформаційної системи, що акумулює необхідну для суспільства інформацію та передбачає можливість підтримки життєвого циклу електронних матеріалів, тобто формування єдиного технологічного комплексу для створення, збирання, зберігання, використання

різнорідної за змістом електронної інформації. Усе це дає змогу широко використовувати інформаційні ресурси в інтересах суспільства.

Метою статті є дослідження основних аспектів електронного фондоутворення сучасної бібліотеки та шляхів підвищення ефективності формування електронних ресурсів.

Проблема формування електронних ресурсів сучасної бібліотеки широко обговорюється в наукових колах бібліотекознавців, що обумовлює появу значної кількості наукових праць. Дослідження проблеми електронного документа в контексті бібліотечної справи розвиваються за такими основними напрямками: розробка поняття та типології електронних документів; зіставлення електронних видань з їх традиційними аналогами; визначення місця електронного видання в бібліотечних фондах.

Що стосується термінології та типології електронних документів, то в спеціальній літературі та чинному законодавстві відсутня єдність щодо цієї проблеми. Не розроблено державних стандартів, що визначають типологічну класифікацію електронних документів, що ускладнює роботу бібліотек з їх комплектування, особливо в ситуації зростання обсягу надходжень і при розмаїтті категорій і видів електронних матеріалів. Водночас закріплення в законодавчих актах видів електронних документів і носіїв, на думку фахівців, може призвести до швидкого старіння термінів або до уповільнення технологічного прогресу.

У зв'язку з цим серед дослідників розгорнулася дискусія з питань понятійної визначеності термінів «документ», «інформаційні ресурси», «електронні ресурси». У бібліотекознавчому аспекті значення цих термінів розглянуто в роботах А. Б. Антопольського [1], Т. А. Бахтуріна, Ф. С. Воройського, М. Г. Вохришева, Т. В. Майстрович, Ю. Н. Столярова, В. І. Терьошина та ін.

У зв'язку з появою електронного документа постала також проблема уточнення поняття «бібліотечний фонд». Дослідники сходяться на думці, що з його розвитком і бурхливим упровадженням у бібліотечну практику сутність бібліотечного фонду зберігається. Зокрема, Ю. Н. Столяров, у роботах якого найбільш ґрунтовно розроблена теорія бібліотечного фондознавства, вважає, що з появою в бібліотеці «документів на нетрадиційних матеріальних носіях технологія формування фонду лише модернізується, але її принципи й закони продовжують діяти у всьому обсязі» [11, 12].

Серед великої кількості публікацій з питання формування електронних фондів найбільшу наукову цінність мають праці Т. В. Майстрович, завсектору електронних бібліотек науково-дослідного відділу

бібліотекознавства Російської державної бібліотеки. Свої погляди щодо електронного документного простору Т. В. Майстрович виклала у понад 100 наукових працях. У результаті глибокого вивчення існуючих точок зору, автор доходить висновку про прийнятність використання поняття «документ» як основного поняття в електронному середовищі. Необхідними й достатніми ознаками документа вона вважає інформацію, носія й цільове призначення. Кожна з цих складових ознак докладно аналізується, електронне видання зіставляється з друкованим. Виділяються різні види електронних видань. Розглядаються також основи роботи бібліотек з електронними виданнями. Автор також розглядає електронні бібліотеки, трактуючи їх як форму організації електронних видань, і обґрунтовує концепцію Російської національної електронної бібліотеки [6–10].

Надзвичайно актуальними сьогодні є правові аспекти комплектування бібліотеки електронними ресурсами, оскільки проблема дотримання правової основи формування фондів електронних документів і їх використання з урахуванням авторського права потребує подальшого розроблення. Складність вирішення питань авторського права обумовлена смисловими різницями й розбіжностями в цілій групі законів, близьких за об'єктом і предметом розгляду.

Серед фахівців, які досліджують питання, пов'язані з формуванням фондів електронних бібліотек, слід відзначити також В. Г. Войскунського, Ф. С. Воройського, О. А. Лавренову, В. В. Мосягіна, Я. Л. Шрайберга та ін.

Вивченню проблем класифікації електронних видань присвячені публікації А. Б. Антопольського, Т. А. Бахтуріної, В. А. Вуль, Ю. Н. Столярова, Г. Н. Швецової-Водки. Можливості електронних бібліотек досліджуються А. Б. Антопольським, К. В. Вігурським, А. І. Віслим, А. І. Земськовим, Ю. В. Нохріним, А. О. Федоровим, Я. Л. Шрайбергом та ін.

Питанням аналізу та використання електронних ресурсів присвячені праці П. Бакута, Б. Шумилова, А. А. Гиржона, В. А. Широкова, В. А. Голуба, В. В. Губарець, В. К. Степанова, А. А. Соляник, Г. Шемаєвої, Т. О. Ярошенко.

Помітний вклад у вивчення наукових засад формування електронних бібліотечно-інформаційних ресурсів поряд з іншими вченими вносить група дослідників Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зокрема, у роботах В. М. Горового [2, 3], В. Г. Попроцької, Л. І. Костенко, Г. В. Ковальчук, Т. П. Павлуші, І. А. Павлуші, Т. В. Добко, О. В. Воскобойнікової-Гузєвої, Н. В. Стрішенець вивчаються та узагальнюються проблеми системного підходу до формування фондів

електронних бібліотек, принципи відбору електронних ресурсів, тенденції та особливості розвитку бібліотек в інформаційному суспільстві.

Разом з тим наукового опрацювання потребують окремі аспекти термінологічного, правового й технологічного характеру, подальша розробка яких дасть змогу вирішити проблеми щодо більш ефективного відбору до бібліотечних фондів та використання електронних документів.

Інтеграція інформаційних ресурсів та ефективна навігація в них стала основним завданням електронних або цифрових бібліотек, створення яких сьогодні відбувається в усьому світі. Значна кількість провідних бібліотек світу реалізує проекти зі створенням електронних копій своїх фондів. Уперше формування цілісного зібрання друкованих книг в електронній формі було розпочато 1971 р. в Іллінойському університеті (США) М. Хартом (проект «Гуттенберг»). У США з 90-х років XX ст. існують такі проекти, як DLI (Digital Libraries Initiative – Ініціатива цифрових бібліотек) – за підтримки Національного наукового фонду, Агенції перспективних досліджень у галузі оборони та Національної агенції з аеронавтики й космічного простору, а також проект «Пам'ять Америки», який було започатковано за ініціативи Бібліотеки Конгресу та 15 університетських книгозбірень Національної федерації цифрових бібліотек. «Пам'ять Америки» включає 44 історичні колекції загальним обсягом понад 1 млн документів, однак має виключно меморіальний характер.

2009 р. Бібліотекою Конгресу США та ЮНЕСКО був започаткований проект «Світова цифрова бібліотека», партнерами якого стали чотири книгозбірні з України: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Національна парламентська бібліотека, Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника, а також бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія».

На теренах європейських країн створено Європейську цифрову бібліотеку Europeana (<http://www.europeana.eu/portal>). Europeana надає вільний та швидкий доступ до європейської культурної спадщини в єдиній багатомовній віртуальній бібліотеці. Більше тисячі культурних установ із 27 країн Європи надали матеріали для того, щоб зробити доступними в режимі онлайн понад 10 млн оцифрованих об'єктів.

Проблема збереження цифрової спадщини є однією з найактуальніших у світі, її вирішенню приділяється велика увага в різних міжнародних програмах і в діяльності ЮНЕСКО [14]. Нині цифрова спадщина розглядається як спільне надбання людства, і тому для його збереження необхідні спільні зусилля багатьох сторін. У Хартії ЮНЕСКО про збереження цифрової спадщини, до якої приєдналася й Україна, пропонується система

заходів зі збереження соціально значущих електронних ресурсів, серед яких розробка відповідної стратегії й політики; визначення документів, які підлягають довгостроковому збереженню, способи захисту цифрової спадщини тощо. Державам пропонується визначити одну або декілька установ, які візьмуть на себе відповідальність за координацію зусиль з організації збереження цифрової спадщини [13].

Україна також робить певні кроки в цьому напрямі. Зокрема, прийнято Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки». Крім того, в Україні розроблено проект Державної цільової національно-культурної програми створення єдиної інформаційної бібліотечної системи «Бібліотека-XXI», концепцію якої схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2009 р. № 1579-р. Програма передбачає переведення в електронну форму документів, що зберігаються в Державному бібліотечному, Національному архівному та Музейному фондах, фонді Державного архіву друку Книжкової палати України тощо; забезпечення доступу до зазначених фондів із використанням Інтернету; створення єдиного національного депозитарія електронних бібліотечних ресурсів та єдиного веб-порталу «Бібліотека-XXI».

В основу роботи зі створення електронних бібліотек в Україні покладено такі документи: Закони України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про авторське право і суміжні права», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про Національну програму інформатизації», «Про захист інформації в автоматизованих системах», «Концепція технічного захисту інформації в Україні»; міждержавні стандарти: «ГОСТ 7.20–2000. Бібліотечна статистика», «ГОСТ 7.83–2001. Електронные издания: Основные виды и выходные сведения» (підготовлений Держстандартом Росії та затверджений як міждержавний стандарт між сімома країнами СНД, куди входить і Україна), «ГОСТ 7. 1–2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание электронных ресурсов. Общие требования и правила составления».

Збереження бібліотекою електронних документів має ряд прикладних завдань:

1. Зберігається незмінність тексту, що є важливим в умовах динамічних процесів, які відбуваються в електронному середовищі. Бібліотека дає можливість зберігати й транслювати «еталонний» (авторський, видавничий) варіант тексту.

2. Довгострокове збереження тексту в незмінному вигляді є гарантією постійного доступу до нього незалежно від здатності автора (електронного видавця) підтримувати його на своєму сайті; воно позбавляє користувачів

від необхідності пошуку й повторної ідентифікації, якщо ресурс було переміщено або змінено його первісну адресу.

3. Збереження оригіналу тексту дає змогу вирішити дві важливі для наукової спільноти проблеми – легітимності електронної публікації та правомірності наукового посилання на електронну публікацію. На сьогодні остання є досить невизначеним у правовому плані явищем саме через відсутність гарантії повторного знаходження в незмінному вигляді джерела цитування.

4. Збереження авторського тексту є способом захисту інтелектуальної власності, що дає змогу зафіксувати несумлінне запозичення й затвердити пріоритет авторства щодо термінів надходження електронного документа в національній депозитарій.

5. Створений каталог дасть можливість забезпечити доступ до ресурсів протягом необмеженого часу й за уніфікованими «точкам доступу».

6. Власники електронних ресурсів отримують можливість їх відновлення в разі втрати.

Традиційно електронні фонди бібліотек формуються з:

- оцифрованих (відсканованих) видань;
- електронних аналогів друкованих видань;
- матеріалів електронних видань;
- ресурсів мережі Інтернет.

Основна відмінність від традиційної технології формування фондів пов'язана зі специфікою онлайн-документів – відсутністю окремого для кожного документа фізичного носія, новими джерелами комплектування та шляхами надходжень, файловою структурою електронних документів тощо. Електронний документ мусить пройти шлях традиційного бібліотечного опрацювання – комплектування, каталогізацію, систематизацію, аналітичну обробку.

Роботи з оцифровки своїх фондів проводять фактично всі великі бібліотеки України. Значна кількість бібліотек, насамперед Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Національна парламентська бібліотека України, Державна науково-технічна бібліотека України, Національна наукова медична бібліотека України, бібліотеки вищих навчальних закладів, на своїх веб-сайтах надають доступ до власних електронних каталогів та фондів, наводять активовані посилання на значний перелік електронних бібліотек України, Росії та інших країн. В Україні регулярно проводяться конференції та семінари, присвячені створенню та функціонуванню електронних бібліотек.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ) –

найбільша бібліотека України та головний науково-інформаційний центр держави, яка входить до числа десяти найбільших національних бібліотек світу. Вона ще в 80–90-х роках минулого століття започаткувала проведення комплексу науково-дослідних і практичних робіт, тематика яких була безпосередньо пов'язана з обробкою, зберіганням та використанням величезних обсягів електронної інформації, науково-теоретичними основами створення електронних бібліотек. НБУВ з 1994 р. поповнює електронний каталог, з 1998 р. – Загальнодержавну реферативну базу даних «Україніка наукова», що охоплює значний масив вітчизняної наукової літератури та періодики. Крім серіальних видань (понад 600 назв вітчизняних наукових журналів), до бази включено монографії, енциклопедії, довідники, словники, збірники наукових праць, матеріали конференцій, автореферати дисертацій, препринти тощо, які вийшли друком в Україні, про Україну, видані вітчизняними авторами українською та іншими мовами в усьому світі.

Іншою важливою ініціативою НБУВ є проект з представлення в Інтернеті української наукової періодики – «Загальноакадемічний портал наукової періодики» [5]. Проект започатковано згідно з Постановою Президії Національної академії наук України «Про організацію мережевого інформаційного забезпечення наукових досліджень» від 5 квітня 2006 р. № 96. Портал має три інформаційні складові. Перша з них надає загальні відомості про наукову періодику (назву та тип видання, рік заснування журналу, його проблематику, періодичність, номери ISSN, мову друку, засновників, головного редактора та редколегію, адресу редакції). Друга розкриває зміст журналів, а її основою є вже згадувана Загальнодержавна реферативна база даних «Україніка наукова». Третя складова спрямована на одержання повних текстів статей із дотриманням визначених редакціями журналів правил. Сьогодні не лише забезпечується доступ за гіпертекстовими посиланнями на наявні в Інтернеті електронні версії журналів, що є на сайтах академічних установ, а й поступово відбувається перенесення електронних версій журналів на портал, де вони будуть представлені на єдиній платформі з інтегрованою пошуковою системою. Надалі його розвиток здійснюватиметься в напрямі розширення повнотекстової компоненти та трансформації в загальнодержавний портал наукової періодики.

Формування електронних ресурсів бібліотеки тісно пов'язане із системою їх обов'язкового примірника. Його поширення на електронні документи без індивідуального матеріального носія дає змогу бібліотекам мати надійну легітимну базу для створення своїх електронних фондів. Крім того, статус обов'язкового примірника й збереження

електронних документів у тому вигляді, у якому вони були отримані від авторів, допоможе вирішити й ряд юридичних проблем, у тому числі несумлінного запозичення й некоректного цитування.

Законодавство щодо надання бібліотекам обов'язкового примірника електронних документів прийнято в багатьох країнах. Наприклад, у Франції вже в 1992 р. було прийнято поправки до законодавства про обов'язковий примірник, відповідно до яких Національна бібліотека несе відповідальність за зберігання мультимедійних видань і мультиносіїв (так названі документи, що являють поєднання машиночитаних та друкованих носіїв інформації). Право на отримання обов'язкового примірника електронних видань має Національна бібліотека Канади, це питання вирішено також в Австралії, Норвегії та в інших країнах. При цьому в Норвегії закон сформульовано так, що збереже свою актуальність і в умовах появи нових носіїв. У Бібліотеку Конгресу США електронні видання надходять на основі угод між бібліотекою і видавництвами. У Фінляндії запропоновано передбачити надання обов'язкового примірника лише тих електронних публікацій, які неможливо отримати в Інтернеті безкоштовно, а доступні без обмеження повинні збиратися для Національної бібліотеки спеціальним комп'ютерним роботом, який регулярно переглядає мережеві ресурси. Подібна робота проводиться і в інших країнах.

На думку Т. В. Майстрович, враховуючи мінливість електронних публікацій, можна розглянути чотири підходи до їх відбору на тривале зберігання в статусі обов'язкового примірника. Відбираються:

- тільки перше оприлюднення електронного документа;
- усі варіанти документа, зміни якого розцінюються як перевидання;
- тільки останній варіант, коли всі попередні за аналогією з авторською рукописною роботою розглядаються як чорнові варіанти;
- кілька проміжних варіантів [8].

У 2010 р. Книжковою палатою України проводиться науково-дослідна робота за темою: «Дослідження ролі й місця електронних аналогів видань і бібліографічних баз даних у системі соціальних комунікацій», де, зокрема, передбачається вивчення можливості збирання, збереження та використання електронних оригінал-макетів друкованих видань [4]. Метою дослідження стало вивчення можливості створення та використання фонду електронних оригінал-макетів друкованих видань у Книжковій палаті України і формулювання пропозицій щодо внесення відповідних змін у законодавство України, зокрема в Закони України «Про обов'язковий примірник документів» та «Про авторське право і суміжні права». Такий спосіб поповнення національного інформаційного фонду

має істотні переваги як для суб'єктів видавничої справи, держави, так і для суспільства в цілому.

Переваги для суб'єктів видавничої справи полягають у зменшенні витрат на комп'ютерну техніку для зберігання електронних оригінал-макетів видань; уникненні ризику втрати електронних оригінал-макетів цінних видань, що підлягають довгостроковому зберіганню, у разі виникнення аварійних ситуацій на виробництві та отриманні можливості у будь-який час отримати електронний оригінал-макет свого видання для перевидання твору. Крім того, видавництва отримують можливість безоплатно рекламувати свою продукцію та отримувати прибуток за використання електронних копій їхніх видань.

Комплектування бібліотек обов'язковим примірником електронних документів створює також істотні переваги для держави та суспільства в цілому. Це насамперед значне зменшення витрат з державного бюджету на оцифрування фондів бібліотек та архівів; забезпечення однієї точки доступу (електронного депозитарія) до електронних версій усіх видань країни; полегшення пошуку електронних аналогів видань за допомогою довідково-бібліографічного апарату, створеного Книжковою палатою України; збереження можливості відтворення через великий проміжок часу найцінніших видань у їхньому первісному вигляді та створення умов для презентації вітчизняної видавничої продукції світовому співтовариству.

Проте ухваленню рішення про поширення закону про обов'язковий примірник на «мережеві» електронні видання повинне передувати опрацювання питань про те, які електронні документи мають розглядатися як об'єкти бібліотечного комплектування, як бути з постійно змінюваними електронними ресурсами, як враховувати інтереси правовласників тощо. Очевидно, що запровадження системи обов'язкового примірника в електронне середовище потребуватиме тісного поєднання законодавчої бази, надійних технічних рішень та узгодженої позиції всіх зацікавлених сторін. Разом з тим вирішення цього питання може забезпечити досягнення згаданих вище переваг та підвищити ефективність формування електронних фондів сучасних бібліотек.

Список використаних джерел

1. Антопольский А. Б. Формирование Национальной электронной библиотеки и проблемы выбора базовых принципов организации фонда электронных документов / А. Б. Антопольский, Т. В. Майстрович, А. В. Чугунов // Национальная электронная библиотека: Проекты

методических материалов по формированию фонда / Рос. гос. б-ка. – СПб., 2004. – С. 3–13.

2. *Горовий В. М.* Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення та ресурс: монографія / В. М. Горовий. – К., 2010. – 356 с.

3. *Горовий В. М.* Бібліотеки оновлюваного суспільства: деякі тенденції та особливості розвитку / В. М. Горовий. – Бібл. планета. – 2006. – № 3. – С. 27–30.

4. *Гуцол Г.* Формування фондів електронних бібліотек: шляхи розв'язання проблеми / Г. Гуцол // Бібл. планета. – 2010. – № 4. – С. 7–9.

5. Загальноакадемічний портал наукової періодики [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal>. – Назва з екрана.

6. *Майстрович Т. В.* Электронные библиотеки: принципы создания : науч.-метод. пособие / А. Б. Антопольский, Т. В. Майстрович. – М. : Либерия-Бибинформ, 2007. – 283 с.

7. *Майстрович Т. В.* Электронный документ как компонент библиотечного фонда : автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – М., 2005.

8. *Майстрович Т. В.* Электронный документ в библиотеке : науч.-метод. пособие / Т. В. Майстрович. – М. : Либерия-Бибинформ, 2007. – 139 с.

9. *Майстрович Т. В.* Электронная библиотека РГБ: проблемы формирования и использования : сб. ст. / Т. В. Майстрович (сост., автор предисл., науч. ред.). – М. : Пашков дом, 2003, – 150 с.

10. *Майстрович Т. В.* Национальная электронная библиотека: Принципы организации / Т. В. Майстрович, В. Г. Казаков // Науч. сервис в сети Интернет : труды всерос. науч. конференции (Новороссийск, 22–27 сентября 2003 г.). – М. : Изд-во Моск. у-та, 2003. – С. 55–57.

11. *Столяров Ю. Н.* Эволюция библиотечного фондирования : монография / Ю. Н. Столяров, Н. Н. Кушнарченко, А. А. Соляник ; под ред. Ю. Н. Столярова. – М. : Гранд Фаир, 2007. – 687 с.

12. *Столяров Ю. Н.* Документный ресурс : учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Ю. Н. Столяров. – М. : Либерия, 2001.

13. Хартия о сохранении цифрового наследия, принятая на 32-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО об информационном обществе // ЮНЕСКО об информационном обществе: основные документы и материалы / М-во культуры и массовых коммуникаций РНЮ. – СПб., 2004.

14. Формирование и сохранение культурного наследия в информационном обществе. – СПб. : Изд-во «Российская национальная библиотека», 2004. – 112 с.